

A Securitate az unitárius levéltárban, avagy hogyan cserélt gazdát egy hagyaték 1963-ban

Kelemen Lajos alakja újra és újra felbukkan a magyar művelődés- és művészet-történettel foglalkozók körében. 2017-ben, illetve 2018-ban Sas Péter gondozásában két kötetben jelent meg a legendás történész, levéltáros *Naplója*.² (Az első kötet 2018 tavaszán, a második 2019-ben hagyta el a nyomdát, a kiadó mindkét kötetet visszatartotta.) Lapunkban Gaal György közölt alapos recenziót a Kelemen-feljegyzésekről.³ A *Napló* ugyan bővelkedik unitárius vonatkozásokban, az ezekre utaló jegyzetek azonban nem minden esetben eligazítóak, de ilyen mennyiségű szöveg egyszemélyes gondozása esetében a hibák elkerülhetetlenek. Tanulmányunk egy korábbi írásunk⁴ átdolgozása, amelyben nem Kelemen Lajos *Naplóival*, hanem egykor az unitárius levéltárban őrzött hagyatékának történetével foglalkoztunk. 1963. július 29-én hivatalos utasításra a hagyatékot az Állami Levéltárba szállították, mindez a Securitate hathatós közreműködésével történt. A Securitate bukaresti levéltárának dokumentumait fellapozva új információkhoz jutottunk. Az egyház és a Securitate roppant bonyolult kapcsolatrendszerére nem térhetünk ki, ezt megtette Pál János kiváló kötetében.⁵ Tanulmányunkban csak a tárgykörül választott kérdésre összpontosítottunk eltekintve a tágabb összefüggések vizsgálatától. Az ún. Csífo-csoport és Kiss Elek unitárius püspök

¹ KOVÁCS Sándor (1968) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének docense (unitárius szakirány), a MTA külső köztestületi tagja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagja. 2010–2018 között a *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* szerkesztőbizottsági tagja volt. 2009 óta a *Keresztény Magvető* főszerkesztője.

² KELEMEN Lajos, *Napló I. (1890–1920)*, s. a. r., szerk., bev. tan. és jegyz. írta SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017). Uő, *Napló II. (1921–1938)*, s. a. r., szerk., bev. tan. és jegyz. írta SAS Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018).

³ GAAL György, „Napló I. (1890–1920), sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017), 871 p.”, *Keresztény Magvető* 125, 2. sz. (2019): 223–232.

⁴ KOVÁCS Sándor, „Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának államosítása”, *Erdélyi Múzeum* 75, 4. sz. (2013): 108–124.

⁵ PÁL János, *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017).

megfigyelési iratcsomóiban több adatot találtunk Kelemen Lajos személyi levéltáráról, hagyatékáról is.⁶ Sas Péter szerint „a dokumentum-korpusz pontosan nem tudható részét még életében helyezte el” Kelemen Lajos az unitárius egyház levéltárába, a hagyaték pedig az egyház levéltárából két alkalommal, 1963-ban és 1965-ben került az állami levéltár kolozsvári részlegére.⁷ Célunk az, hogy írásunkban szóra bírjuk a „legendák ködébe és hallgatásba burkolózott”⁸ Kelemen-hagyatékot.

Kelemen Lajos halála és temetése a Vallásügyi Hivatal és a Securitate iratainak tükrében

A romániai egyházakat felügyelő Vallásügyi Hivatalban (Departamentul Cultelor, a továbbiakban Vüh)⁹ 1963. augusztus 7-én iktatták a Kelemen Lajos halálára és temetésére vonatkozó egyoldalú jelentést.¹⁰ Alexa Augustin, a tartományi megbízott helyettese a Vüh-höz küldött jelentésében beszámolt arról, hogy július 30-án (sic!) nyolcvanhat éves korában elhunyt Kelemen Lajos, az unitárius egyház főgondnoka. Temetésére augusztus elsején, a város temetőjében (în cimitritrul oraşului) került sor. A gyászszertartást a Kossuth utcai unitárius templomban dr. Kovács Lajos¹¹ és dr. Kiss Elek¹² végezték. Az elhunyt érde-

⁶ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (a továbbiakban ACNSAS) Fond Informativ I. 235729. vol. 1–3, I. 235725. vol. 4–5., Fond Rețea R. 301671.

⁷ Sas Péter, „Kelemen Lajos és naplója”. *Keresztény Magvető* 113, 1. sz. (2007): 79.

⁸ Uo.

⁹ A Vüh nem felügyelte, hanem irányította az egyházakat, gyakorlatilag mindent a hivatalnak kellett jóváhagyni, teljesség igénye nélkül megpróbáljuk felsorolni mi minderről dönthetett a Vüh: az egyházi költségvetés és költségvetés-módosítása; az egyházközségi, egyházköri, zsinati és főtanácsi választások időpontjának jóváhagyása és a megválasztottak „elismerése”; a tervezett elektromos áram és fűtőanyag fogyasztásának jóváhagyása; a külföldi hittestvérek látogatásának jóváhagyása; a lelkészek kinevezése, áthelyezése; ingatlanok vásárlása, eladása; az Egyházi Képviselő Tanács ülései időpontjának jóváhagyása; a főpásztori körlevelek sokszorosításának jóváhagyása; a közérdekű lelkészértekezleti témák jóváhagyása; a lelkészképző tanfolyam jóváhagyása. A sort a végtelenségig folytathatnánk, csupán azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy az egyház mozgásterét milyen szűk korlátok közé szorították.

¹⁰ Departamentul Cultelor Direcția de Studii. Dosar nr. 90. vol. 13. 1963. Raport în legatură cu decesul curatorului general prof. Kelemen Lajos. (Jelentés Kelemen Lajos professzor unitárius főgondnok haláláról)

¹¹ (1909–1994) teológiai tanár, főjegyző, 1971 után püspök.

¹² (1888–1971) püspök.

meit Darkó Béla¹³ és Ferencz József¹⁴ méltatták. A Történelmi Intézet részéről Bodor András¹⁵ és Dani Ioan [János]¹⁶ beszéltek, a temetőben Sebe Ferenc¹⁷ végezte a szertartást. A Vüh részéről Alexa és a rajoni megbízott, Mărcuş Ioan vett részt. A történelmi egyházak képviselői mellett mintegy ötszázán kísérték a gyászmenetet a temetőbe. A résztvevők többsége idős ember volt, Kolozsvár összes egykori grófja és bárója ott volt a temetésen – jegyezte meg a jelentésíró.¹⁸ Sem a résztvevők, sem a szónokok beszédében nem észleltek semmi rendkívülit. Teofil Herineanu,¹⁹ Kolozsvár ortodox püspöke annak ellenére, hogy értesítették ez eseményről, nem vett részt a temetésen. Ezt némelyek kommentálták. A megbízott – mint írta – utólag felkereste a püspököt, aki szabadkozott, hogy sajnálatosan megfeledkezett a temetésről.

Alexa Augustin augusztus 2-án keltezett jelentése meglehetősen sok pontatlanságot tartalmaz, valószínű, hogy bukaresti felettesei a temetést követő napon már várták jelentését, és ezért utasította augusztus 2-án reggel telefonon dr. Szathmáry Jánost,²⁰ hogy készítsenek egy összefoglaló beszámolót, amiben röviden ismertessék a templomban és a temetőben elmondott beszédeket. Az utasítás utolsó mondata megérdemli a szó szerinti idézést: „Tekintettel arra a magas egyházi tisztségre, amelyet az elhunyt betöltött és az impozáns temetésre, megfelelő beszámolót kíván a Vallásügyi Hivatalhoz felterjeszteni...”²¹ A román nyelvű tájékoztatót dr. Kovács Lajos főjegyző még aznap elkészítette. Ez némiképp eltér az Alexa Augustin által írottaktól, pontosabb, részletesebb annál. Kovács Lajos beszámolója így summázható: a főjegyző imádsága után Kiss Elek püspök Máté evangéliuma 20. részének 28. verse alapján prédikált, kiemelve a múltat kutató tudós erényeit, az ifjú kutatók iránt tanúsított önzetlen segítőkészségét, szerénységét, szorgalmát és az unitárius egyházához való töretlen hűségét. Szolgálataiért a Román Népköztársaság Kormánya is kitüntette – foglalta össze a püspök prédikációját a főjegyző.

¹³ (1909–1969) marosvásárhelyi esperes-lelkész.

¹⁴ (1901–1988) főgondnok.

¹⁵ (1915–1999) történész, műfordító, egyetemi tanár.

¹⁶ (1923–2005) levéltáros, történész.

¹⁷ (1915–2000) esperes, majd közigazgatási tanácsos.

¹⁸ Uo. „... ca o remarcă au participat aproape toate familiile de foşti baroni şi conţi din oraşul Cluj”

¹⁹ (1909–1992) görögkatolikus pap, 1949-ben az ortodox egyház papja lett.

²⁰ (1919–1995) jogtanácsos.

²¹ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGYLt) 1068/926. sz. 246.

A szülőváros, Marosvásárhely nevében Darkó Béla esperes búcsúzott, ő az elhunyt emberségét és demokrata lelkiségét hangsúlyozta beszédében. Ferencz József, a kolozsvári eklézsia egykori gondnoka az Unitárius Kollégium egykori tanárára, a progresszív unitarizmus eszméinek hirdetőjére emlékezett. Posoni Szentmártoni Kálmán²² az őt sokat segítő munkatárstól vett búcsút.

A temetésről néhány értékes adatot őrzött meg Kiss Elek püspök *Naplója* is.²³ A püspök feljegyezte, hogy július 29-én Mikó Imre²⁴ társaságában meglátogatta a már haldokló Kelemen Lajost, majd intézkedett a temetéssel kapcsolatos tennivalókról is. Még aznap Kovács Lajossal, Szathmáry Jánossal és Mikó Imrével közösen megfogalmazták a gyászjelentés szövegét, és intézkedtek 500 példányban való kinyomtatásáról is.²⁵ A Coop. Deservire-Foto 14. vállalatnak megbízást adtak a temetés legfontosabb mozzanatai lefényképezésére.²⁶ A püspök kérte fel a gyászszertartás egyházi szónokait. Szabó T. Attila²⁷ és Jakó Zsigmond²⁸ július 30-án közölték, hogy a történészek nevében beszélő személyről ők

²² (1879–1968) iskolaigazgató, tanár.

²³ Lásd Unitárius püspöki napló VI. füzet 1961. III. 21-től 1963. december 14-ig. 162–165. MUEKGyLt.

²⁴ (1911–1977) író, Kelemen Lajos halála után főgondnok.

²⁵ A gyászjelentés szövegét Mikó Imre véglegesítette.

„Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa mély megrendüléssel tudatja, hogy nagyernyei Kelemen Lajos egyházi főgondnok, történettudós, nyugalmazott múzeumi és levéltári főigazgató, a Román Népköztársaság I. osztályú munkaérendjének tulajdonosa, a Magyar Tudományos Akadémia tagja életének 86. évében, hosszas betegség után 1963. július 29-én elhunyt. Az elhunytban nemcsak az unitárius tanárt, felügyelőgondnokot és főgondnokot gyászoljuk, mert munkássága az egyházi kereteken, sőt az országhatárokon is túlnőtt. Egyházunk főgondnoka az erdélyi múlt élő forrása volt, aki páratlan gazdagságú tudását hosszú élete folyamán önzetlenül osztotta meg embertársaival, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül. Egyformán sütött mindenkire, mint a nap az égen. Egymaga egész levéltárat kitevő történelmi okiratokat gyűjtött össze és több nemzedéket tanított a haladó hagyományok tiszteletére, hazaszeretetre, emberségre. Tudása tanítványaiiban él tovább és mi mindnyájan tanítványai voltunk. Halálát családjá, tisztelőinek és barátainak széles köre gyászolja, akik életének értelmét az evangélium szavaiban látják: »Az embernek fia nem azért jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon.« Máté 20,28.

Temetése augusztus 1-én du. 4. órai kezdettel lesz a Kossuth Lajos utcai unitárius templomból, ahonnan földi maradványait kikísérjük a Házsongárdi temetőbe és családi sírkertjében helyezük örök nyugalomra.

Kolozsvár, 1963. július 29. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa.”

²⁶ Az elkészült fotók közül a püspök 12 db-ot kiválasztott, és azt saját irodájában őrizte. Lásd MUEKGyLt. 1068/926. (A fényképek nincsenek meg, csak az átadásukat igazoló irat.)

²⁷ (1906–1987) nyelvész, nyelvtörténész, irodalomtörténész.

²⁸ (1916–2008) történész, egyetemi tanár.

gondoskodnak. A sírnál Sebe Ferenc esperes beszéde után a Román Tudományos Akadémia nevében Dani János, a kolozsvári Történeti Intézet nevében dr. Bodor András búcsúzott.²⁹

Mi is történt tulajdonképpen Kelemen Lajos temetésén? A kérdés egyáltalán nem költői, és szorosan összefügg a Kelemen-hagyaték sorsával. Kiss Elek püspök temetési beszédét nem találtuk meg hagyatékában, így annak tartalmára csak a temetés után készült jelentésekből következtethetünk, ezek pedig azt sugallják, hogy Kolozsvár értelmisége megbotráncozott azon, hogy a püspök hetet-havat összehordott, mindenről beszélt, a saját érdemeit felettébb kiemelte, csak éppen az elhunyról nem szólt.

Nemcsak a Vallásügyi Hivatal, hanem a Securitate is figyelemmel követte a temetést, és azt, amit ezzel kapcsolatosan mondtak. A felekezetekért felelős kolozsvári „iroda” vezetői, elsősorban Onac Ioan főhadnagy megpróbált minél több információt összegyűjteni a Kelemen Lajos halálát követő időszakról. Az általunk ismert első jelentés 1963. augusztus 12-én a Debreczeni Lászlót³⁰ és Szabó T. Attilát figyelő „Szabo Bela” fedőnevű informátortól származik.³¹ „Szabo Bela” ügynöknek Debreczeni a következőket mondta (a jelentés román nyelven készült): „Kelemen Lajos nem volt a jelenlegi rendszer embere. Amikor 1947-ben hazatértem a hadifogságból, Kelemen Lajos így jellemezte az új rendszert: olyan, mint az Isten, semmi mást nem fogad el, csak a dicséretet. Nemsokára magam is beláttam, igaza volt Kelemennek. Úgy érzem magam, mint a partra vetett hal.”³²

A temetésén az unitárius püspök – folytatta a jelentésíró – elkövetett egy nagy hibát. Prédikációjában elmondta, hogy Balogh Jolán, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, ő [Debreczeni] és Bodor András az elhunyt tanítványai. Ennél is nagyobb veszély számukra az, hogy a püspök kipredikálta, hogy ők [Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond és Debreczeni László] átadták Kelemen kéziratot hagyatékát az unitárius egyháznak. Mindezt titokban tették és álmukban sem gondoltak arra, hogy a szószékről kipredikálják. Kelemen Lajos egész életében naplót vezetett – folytatta a jelentéstevő – ezt is a püspökségen őrzik. Kelemen élete utolsó éveiben elkészítette önéletírását, a kézírata Debreczeninél volt, de erről senki

²⁹ A beszédek közül csak a Bodor András szövege áll rendelkezésünkre, ezt a függelékben közöljük.

³⁰ (1903–1986) építész, művészettörténész.

³¹ ACNSAS Fond Informativ, Dosar individual privind pe „Steopan Victor” I. 235729 vol. 2. 329–330.

³² Uo. 329.

nem tud – írta az ügynök, majd azzal folytatta, hogy ezt Debreczeni elkezdte lemásolni.

„Szabo Bela” jelentése alapján Onac Ioan megkezdhetette a Kelemen-hagyaték „feltárására” irányuló akciót. Az informátornak meghagyta: derítse ki, mi célból másolta le Debreczeni Kelemen önéletírását, milyen kéziratok kerültek az unitárius püspökhöz, illetve ha lehetséges, szerezze meg az önéletírást. Mi célból tulajdonították el a Kelemen-hagyatékot, és ki volt a kezdeményező?

Az ügynökjelentéshez fűzött intézkedési tervben két unitárius ügynök neve is felbukkan: „Alexa”³³ és „Adalbert”.³⁴ A tervben foglaltaknak megfelelően a főhadnagy elkezdte begyűjteni az információkat. Augusztus 22-én „Alexa” Kiss Elek püspökről jelentette,³⁵ hogy hazatért szülőfalujában (Medeséren) töltött nyári pihenőszabadságáról, meglátogatta a nagybeteg Kelemen Lajost, majd intézkedett a temetéssel kapcsolatos tennivalókról. A temetésen az informátor nem észlelt semmi rendkívülit a püspök beszédében, bár nagyon sokan neheztek a prédikációért. „Alexa” szerint sem volt szokványos temetési beszéd, hiszen a püspök Gyulai Zoltán³⁶ kristályfizikai és kristálynövesztési elméletéről beszélt, illetve a 20. század spirituális és tudományos eredményeiről, Schneller Istvánról, Böhm Károlyról, Szádeczky Lajosról és másokról. Aztán önmagát dicsérte, kiemelve azt, hogy mind Kelemen Lajos, mind pedig ő sokat adtak az unitárius egyháznak, azaz sok anyagot összegyűjtöttek az unitarizmus történetével kapcsolatosan. (Sokan azt mondták, hogy ez öndicséret volt, nem is lett volna helye a temetési beszédben.) A „forrás” nem emlékezett arra, hogy a püspök beszédében említést tett volna bármiféle dokumentumokról. Amúgy a püspök sok kéziratot gyűjtött össze, főként önéletírásokat idős lelkészekről és lelkésznékről, ezeket az íróasztalában tartja. A jelentés további része Kiss Elek tevékenységéhez kapcsolódik. Az intézkedések „Adalbert” ügynök megbízatásáról rendelkeznek,

³³ „Alexa” ügynököt 1959-ben szervezte be a Securitate. „Alexa” majd „Ambrus Géza” fedőnéven jelentett. Iratsomói száma: (Fond Informativ) I. 235718. (összesen 11 lap.) Fond Rețea R. 187947. vol. 1. (összesen 272 lap.), R. 187947. vol. 2. (összesen 397 lap.) Megfigyeltetéséről lásd a Csifó-csoport (Fond Informativ) I. 235729. vol. 5-t, amely kiváló vallásoktatói és szervezői munkájára reflektál az 1950-es évek első feléből.

³⁴ „Adalbert” ügynököt 1958-ban szervezték be, „Adalbert” és „Scripologul” fedőnéven jelentett. Iratsomójának száma: (Fond Rețea) R. 301671. (összesen 423 p.) Megfigyelési iratsomói a Csifó-csoport iratai között vannak. Az (Fond Informativ) I. 235725. vol. 8. jelzetű iratsomó (összesen 69 lap) irodájának lehallgatási anyagát tartalmazza. A (Fond Informativ) I. 235725. vol. 5. (112 lap) is vele kapcsolatos jelentéseket tartalmaz az 1958–1965 közötti időszakból.

³⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 331–332.

³⁶ (1887–1968) unitárius vallású fizikus, egyetemi tanár.

feladatául tűzik ki, állapítsa meg, milyen jellegű életrajzokat is gyűjt valójában a püspök. A begyűjtött adatok alapján újabb intézkedéseket foganatosítanak.

Augusztus 25-én „Szabo Bela” kiegészítette a korábbi jelentését.³⁷ Ezt elolvastva kiderül, hogy Kelemen Lajos legközelebbi tanítványai, a magyarországi (Balogh Jolán) illetve kolozsvári értelmiség elitjéhez tartozó neves tudósok (Bodor, Jakó, Szabó T., Debreczeni), feltétel nélkül bíztak az unitárius egyházban. Debreczeni el is mondta, hogy bár tudták, hogy az érvényben levő törvény értelmében a hagyatékot a Román Akadémiának kellett volna átadni, megőrzését mégis az egyházra bízták.

„Lazar Ioan” informátor augusztus 26-án Stan Mihalache hadnagynak elmondta, hogy sokan és sokat kommentálják a temetésen elhangzott beszédek, mind az egyházi, mind pedig a világi felszólalóké.³⁸ Kiss Elekről megállapították, hogy szenilis, prédikációjában mintha a vásárra gyűlt sokaságnak (bílci) beszélt volna. Az egész város tudta, hogy az elhunyt már sok évtizede összeveszett Istennel és az egyházzal, a püspök Kelemen Lajost mégis az egyház oszlopának nevezte, ez több volt, mint nevetséges. Csak „Lazar Ioan” ügynök jelent arról, hogy a temetőben Kelemen sírjánál teljesen váratlanul és a szervezők tudta és beleegyezése nélkül felszólalt Ladó Lajos,³⁹ az ügynök szerint egy lecsúszott, rézszeges alak, nem kellett volna ezzel tetézni a temetés során történt baklövéseket – fejezte be jelentését az ügynök.

„Szabo Bela” ügynök szerint hasonló módon nyilatkozott Szabó T. Attila, aki felettébb kellemetlenül érezte magát, mert a püspök Kelemen Lajosból egy nagy unitáriust kreált. „Kelemen nagy magyar volt, az erdélyi magyarság kiemelkedő személyisége, de Kiss Elek egy szót sem szólt az erdélyi nemzeti misziójáról.”⁴⁰ Az ügynök Szabó T. Attilának az erdélyi magyar kisebbség helyzetéről alkotott véleményét tolmácsolta.⁴¹ Az ügynök Debreczenivel is találkozott, így róla is jelentett. Debreczeni Szabó T. Attilától hallotta, hogy a Kelemen-hagyaték utolsó része is bekerült az unitárius egyház levéltárába, és hogy Erdő János (1913–1996), az új levéltáros átvette a teljes hagyatékot. Debreczeni augusztus 23-ával kapcsolatosan kijelentette, hogy a legjobb lenne, ha esne az eső, akkor nem kellene felvonulni. „Ha szép idő lesz, teljesítenem kell kötelezettségem az ördög előtt.”⁴² „Szabo Bela” informátor jelentései alapján aligha nevezhető jóin-

³⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 333.

³⁸ Uo. 336.

³⁹ (1907–1964) autodidakta író, szerkesztő.

⁴⁰ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 2. 334.

⁴¹ Uo.

⁴² ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 4. 155.

dulatú besúgónak. A tartótiszt kijelölte az újabb feladatokat: állapítsák meg, pontosan mit tartalmaz Kelemen Lajos irodalmi hagyatéka, ki és mikor adta át az unitárius egyháznak. Az intézkedések sorában újból felbukkan „Adalbert” neve, az ő feladata lett volna a levéltárban található Kelemen-hagyatékról jelenteni, de úgy látszik, a tartótiszt elsősorban „Alexa” informátort dolgoztatta.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Kelemen Lajos ravatalánál elhangzott, meglehetősen összefüggéstelen, csapongó prédikáció (az unitárius egyház oszlopaként beállított Kelemen Lajos, a huszadik század első évtizedeinek szellemi forrongása, a kristályelmélet stb.) nem nyerte el a gyászoló gyülekezet egy részének tetszését. A püspök kedvenc témáját, az atomelméletet és a kristályfizikát taglaló, önmaga szerepét exponáló beszédében talán akkor követte el a legnagyobb hibát, amikor a Kelemen-hagyatékek gondozóit és letétbe helyezőit kellemtelen helyzetbe hozta. Ugyanakkor arra is gondolhatnánk, hogy 1963-ban Kiss Elek tisztában volt már azzal, hogy egyházát behálózták és a „kipredikálással” elejét akarta venni a pusmogásnak, a háta mögötti jelentgetéseknek. Kérdés marad számunkra, hogy ez nagy fokú meggondolatlanság vagy elővigyázatosság volt, amely az egyház nehezen megszerzett pozícióit és a börtönből nemrég szabadult Erdő János levéltáros biztonságát lett volna hivatott szavatolni. A püspök túlzott lojalitását magyarázhatnánk a börtönből szabadult lelkészek sorsa iránt érzett felelősségével is, mindezek természetesen tág terét nyitnák meg az értelmezési lehetőségeknek, dolgozatunkban ezzel most nem foglalkozhatunk. Tény, hogy 1963-ban már az unitárius egyház sem volt biztonságos hely. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a Securitate Onac főhadnagy ügynökein keresztül jóval több információt kapott annál, mint amennyit a szószékről a püspök elmondott. Az sem teljesen mellékes, hogy „Szabo Bela” jelentéseit – a halott Kelemen Lajosról – hogyan használta fel a hatalom saját céljai érdekében.

A Securitate az unitárius levéltárban

Az informátorok jelentései alapján lett nyilvánvalóvá, hogy Kelemen Lajos személyi levéltára az unitárius egyház kolozsvári levéltárába került. A püspök ezt meggondolatlanul vagy jól megfontolt „elterelő hadművelet” részeként már a szószékről kihirdette. A nyilvánosan, de elhamarkodottan és botorul kimondott igazságot a Securitate informátorain keresztül szerezte meg. „Szabo Bela” és „Lazar Ioan” Kelemen Lajos szellemi örököseiről, tanítványairól és legközelebbi munkatársairól, „Alexa” pedig a püspökről és a hivatal dolgozóiról jelentett. Kutatásaink során nem volt lehetőségünk a Szabó–Debreczeni–Jakó neve fémjelez-

te csoportos megfigyelési dossziékat tanulmányozni, ezért csak az unitárius anyagban levő információkra hagyatkoztunk.

1963 augusztusában a Securitate elegendő információt gyűjtött ahhoz, hogy az unitárius egyházban dolgozó ügynökei segítségével a Kelemen-hagyaték birtokába jusson. Az időközben főhadnagyból századossá előléptetett Onac október 26-án „Alexa” informátorral találkozott, aki a rá osztott feladatoknak megfelelően a püspökről jelentett.⁴³ Jelentését azért elemezzük részletesebben, mert ez a gátlástalan karrierépítés eklatáns példája. Szeptember 26-án ülésezett az Egyházi Képviselő Tanács, a püspök az esperesekkel a renitens (többnyire motorbicikliző) fiatal lelkészek megzabolázásáról is tanácskozott. Kiss Elek óvta a fiatal lelkészeket a „tekergéstől”, mert meggyőződése volt, hogy némelyek feladata a lelkészek figyelése és feljelentése a hatóságoknál. Mindez természetesen csak mellékes része volt a tanácskozásnak. Sokkal fontosabb, hogy a püspök a börtönből 1963. február 6-án szabadult és egyházi levéltárosként alkalmazott Erdő Jánost kinevezte az egyházi központ adminisztratív tanácsosává. A résztvevők úgy gondolták – folytatta „Alexa”, hogy a kinevezés problémamentes, és azt Kiss Elek alaposan előkészítette és előzetesen megbeszélte a területi inspektorral, Hoinărescu Țepeșsel, aki azonban nem tudott részt venni az értekezleten (helyettese, Maier képviselte), és ezért nem értesült kellő időben Erdő kinevezéséről. A gyűlést megelőző napokban – írta az informátor – dr. Szathmáry János jogtanácsos ismertette Țepeșsel a tárgysorozatot, az informátornak azonban nem sikerült megtudni, hogy Kiss Elek utasította-e Szathmáryt arra, hogy a kinevezésről egy szót se szóljon az inspektornak. Hogyha hinni lehet „Alexa” ügynöknek, akkor maga Erdő sem tudott tanácsosi kinevezésének előkészítéséről. Hoinărescu Erdő János büntetett előéletére hivatkozva⁴⁴ a kinevezés bukaresti felterjesztését visszautasította, és felszólította a püspököt, hogy legalább három nevet terjesszen fel a Vallásügyi Hivatalhoz. Október 24-én a püspök hívatta Sebe Ferencet, megdicsérte román nyelvtudását, ügyvezetői készségeit stb., és felkérte a tanácsosi állás betöltésére. Sebe Ferenc neve így felkerült a tanácsosi állásra javasolt személyek listájára, és a két másik jelölttel, Rostás Dénessel és Erdő Jánossal szemben őt találták alkalmasnak az állásra. (A Vüh nem sokkal ezután megerősítette hivatalában.) A Képviselő Tanácson történtek ismertetése után „Alexa” beszá-

⁴³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 350–352.

⁴⁴ Erdő Jánost az unitárius tanárok perében a kolozsvári Katonai Bíróság 10/1962. sz. ítéletével 4 évre ítélte el rendszer elleni tevékenység vádjával. 1963 februárjában szabadult. 1971. április 28-án a Kolozsvári Katonai Törvényszék 214. számú (170/1971) ítéletével felmentette a korábbi vádak alól.

molt arról, hogy Kelemen Lajos temetése után milyen sokan kritizálták a püspököt félresikeredett temetési beszéde miatt. Ezzel kapcsolatosan, mintegy mellékesen („ha érdeklí önöket”) megemlítette, hogy a sírnál tartott beszédével mekkora sikert aratott. A temetésen résztvevők szerint Kolozsvár unitárius szónokai között őt illeti az első hely. Az október 6-án tartott egyházköri gyűlésen is többen gratuláltak beszédéért és előléptetéséért, és viccesen megjegyezték, hogy szépen halad a püspöki tisztség felé.⁴⁵

A jelentéshez fűzött feladatok és az intézkedési terv felettebb beszédek. „Alexát” utasították, hogy hogyan viselkedjen új állásában feljebbvalóival, azaz a püspökkel és beosztottaival, illetve a lelkészekkel. Az első 2-3 hétben egyáltalán ne kezdeményezzen semmiféle politikai jellegű beszélgetést, hanem tegyen úgy, mintha új feladatai elvégzésére és azok megoldására figyelne (să se arate preocupat de noile sarcini ce s-au trasat și rezolvarea acestora), ugyanakkor elemezze, hogyan viszonyulnak kollégái új beosztásához. Az intézkedési terv előírta, hogy jelenteni kell a Belügyminisztérium III. számú igazgatóságának (Belföldi Hírszerzési Igazgatóság) az informátor tanácsosi állásába való előléptetését.

A Kelemen-hagyaték ügye újabb gyanús elemekkel bővült „Alexa” 1963. november 6-i jelentése nyomán.⁴⁶ Eszerint Kiss Elek püspök jelentős önéletírás- és egyéb kéziratos gyűjteményt őriz az íróasztala mögötti szekrényében, a forrás ismeretei szerint ebben a szekrényben található:

1. Dávid Ferenc műveinek Márkos Albert⁴⁷ és Péter Lajos⁴⁸ tanárok által készített fordítása.
2. Uzoni-Fosztó latin egyháztörténetének magyar fordítása.
3. Az idős lelkészek, tanárok, pl. Kiss Sándor,⁴⁹ az elhunyt Ürmösi Károly,⁵⁰ Antónia Mihály,⁵¹ Ürmösi József⁵² lelkészek önéletírásai.

A forrás nem tud arról, hogy Kelemen Lajos hagyatéka a püspök szekrényébe került volna. Ha a püspök átvette, akkor annak a nevezett helyen kell lennie.

⁴⁵ Az ártatlan viccnek szánt megjegyzés világos jelzés az utódlás kérdését illetően. Sebét, bár többször is megfúrta Kovács Lajost, nem választották meg főjegyzőnek, és 1971-ben a püspöki széktől is elesett.

⁴⁶ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 353–354.

⁴⁷ (1878–1949) magyar–latin szakos tanár, a kolozsvári unitárius főgimnáziumban tanított nyugalomba vonulásáig. Lefordította Kénosi–Uzoni–Kozma hatalmas, latin nyelven írott egyháztörténetét, latin tankönyvet is állított össze.

⁴⁸ (1880–1977) a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium igazgató-tanára.

⁴⁹ (1882–1973) lelkész, akadémista.

⁵⁰ (1874–1953) esperes-lelkész.

⁵¹ (1878–1971) lelkész.

⁵² (1879–1953) lelkész, egyházi író.

Az unitárius levéltárba menekített Kelemen-hagyaték, a püspök által bírt személyes jellegű iratok (életrajzok, naplók) elegendő információt szolgáltatottak az elkobzást célzó akció levezényléséhez. Onac százados azt javasolta, hogy titokban kutassák át a püspök irodájában levő dokumentumokat, de feljebbvalója, az irodavezető százados, Murărețu Constantin ezt nem hagyta jóvá, hanem utasította Onacot, értesítse, mikor lesz az ügynökkel való legközelebbi találkozás, mert azon ő is részt akar venni, hogy tisztázzák: meg tudják-e szerezni a kívánt dokumentumokat. „Alexa” a legközelebbi találkozón Erdő Jánosról jelentett.⁵³ A börtönből való szabadulás után Erdő az egyházi központban kapott állást, magaviselete megfelelő. Az ügynök néhány napja Erdőtől értesült arról, hogy Kelemen Lajos Mócoc útja 16. szám alatti lakásából annak összes kéziratát és könyvtárát az unitárius egyház levéltárába szállították tanítványai. A hagyaték egy szekrényben és néhány ládában van, de ezekkel Erdő nem foglalkozott. A szekrény be van zárva, a kulcs pedig vagy Debreczeninél, vagy Jakónál vagy Szabó T. Attilánál van. A tartótiszt az ügynöknek meghagyta, azonnal jelentse, ha az említettek közül bárki a levéltárba megy. Az intézkedések sorában szerepelt a levéltár titokban történő átkutatásának terve, amit Murărețu százados jóvá is hagyott.

„Alexa” Onackal való következő találkozására december 3-án került sor, a jelentés pedig a püspökségen tartott munkaulésre reflektált.⁵⁴ A püspök heti rendszerességgel megtartott munkaulésein a hivatal legfontosabb problémáit tárgyalták meg. December 2-án Erdő János, aki a levéltár rendezését kapta feladatul, arról számolt be, hogy a törvényes előírásokkal ellentétben a levéltárban különféle könyveket tárolnak. Egyrészt itt helyezték el a Kelemen Lajos hagyatékából származó könyveket, másrészt itt tárolták Debreczeni László és Bethlen György (1888–1968) gróf, az Országos Magyar Párt egykori vezetőjének könyveit is. Ez utóbbiakat 1944-ben Kelemen Lajos menekítette a levéltárba, hogy megóvja a bombázástól. A gyűlésen elhatározták, hogy Kelemen Lajos könyvtárát az unitárius könyvtárba helyezik, Debreczenit és Bethlent pedig felszólítják, hogy a legrövidebb időn belül szállítsák el saját könyveiket a levéltárból. „Alexa” szerint sem a püspök, sem Erdő János nem tudott korábban a levéltárban tárolt könyvekről. A százados az informátornak meghagyta, hogy azonnal jelentse, ha a gyűlés résztvevői, különösképpen ha Erdő János megpróbálja Debreczenit vagy Bethlent értesíteni könyveik elszállíttatása tárgyában. Ugyanakkor elhatározták, hogy törvényes házkutatást tartanak a levéltárban. Azért, hogy az informátort ne dekonspirálják, egy névtelen levelet juttattak el a Tartományi Igazga-

⁵³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 353–354.

⁵⁴ Uo. 355–366.

tóságra, és tájékoztatták a hatóságokat arról, hogy az unitárius levéltárban tiltott könyveket és publikációkat tárolnak.

1963. december 4-én a Területi Igazgatóság (Direcția Regională) vezetője, Pleșița Nicolae őrnagy jóváhagyta az Onac és Murărețu által összeállított referátumot és javaslatokat.⁵⁵

A referátum kitért arra, amit már „Szabo Bela” és „Alexa” ügynökök jelentései alapján megállapítottak, azaz, hogy tiltott könyveket rejtegetnek a levéltárban. Eltűnésüket megakadályozandó mihamarabb meg kell szerezni azokat, ezért javasolták, hogy:

1. Utasítsák Hoinărescu Tepeșt, a Vallásügyi Hivatal helyi megbízottját, hogy keresse meg Kiss Elek püspököt, és hozza tudomására, értesült a levéltárban levő tiltott könyvekről. Kérjen magyarázatot a püspöktől ezekre vonatkozóan, majd figyelmeztesse, hogy értesíteni kell az illetékes állami hatóságokat, és az anyagot át kell adni azoknak.

2. A Hoinărescu és Kiss Elek találkozására hivatkozva a Securitate vegye fel a kapcsolatot a püspökkel, és jelentsék be, hogy tudnak a levéltári ügyekről, ugyanakkor szólítsák fel, hogy hagyja jóvá az iratok ellenőrzését és a tiltott irodalom elszállítását.

3. Az állami levéltár és a Securitate III. Belföldi Hírszerzési Igazgatóságának dolgozói közösen fogják megvizsgálni a levéltárban található anyagot, és ugyancsak közösen fogják „felfedezni” mind a tiltott, mind pedig a tudományos történelmi szempontból releváns dokumentumokat. Ezeket aztán átadják az állami levéltár kolozsvári részlegének.

Az eseményeket „Alexa” december 9-én⁵⁶ és „Adalbert” 1964. január 8-án⁵⁷ tett jelentései alapján rekonstruálhatjuk. December 5-én este, a főtanácsi ülést követően Hoinărescu bizalmasan közölte Kiss Elek püspökkel és Kovács Lajos főjegyzővel, hogy egy névtelen levélben értesítették, hogy az unitárius püspökség levéltárában, ládáiban és szekrényekben könyvek vannak. December 9-én a püspökségen tartott munkaulésen elhatározták, hogy a levéltárban levő könyvek közül kiválogatják a püspökséget illető Kelemen Lajos hagyatékot.

A munkaulés során Hoinărescu telefonált, és sürgette az Állami Levéltár képviselőinek bevonását a probléma megoldása érdekében. Sebe Ferenc személyesen járt el az ügyben, és a levéltárban azt ígérték, hogy kiszállnak a helyszínre. Murărețu százados elrendelte, hogy december 11-én ellenőrizzék a levéltárat, és

⁵⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 1. 177–178.

⁵⁶ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 376.

⁵⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 4. 140–142.

értesítsék, ha bárki megpróbálna eltulajdonítani a könyvek közül. Az állami levéltár munkatársai és a belügyminisztérium kiküldöttei két napot dolgoztak, majd elszállították az anyagot. „Alexa” jelentése szerint a püspökségen mindenki nagyon nyugodt volt, úgy tűnt, hogy tényleg nem tudtak a Kelemen Lajos jóvoltából és közreműködésével letétbe helyezett könyvekről.

1963. december 19-én a Kolozsvári Területi Igazgatóság vezetője, Pleșița Nicolae őrnagy és az ügyosztály vezetője, Dumitrescu Dumitru, a bukaresti III. igazgatóság kötelékében működő Evghenie Tănase vezérőrnagynak jelentették,⁵⁸ hogy az ügynököktől kapott információk alapján az unitárius püspökség vezetői rákényszerítették a levéltár átvizsgálására. A Securitate megszervezte a saját és a levéltár dolgozóiból álló csoportot, majd kiszálltak a helyszínre. Megbizonyosodtak arról, hogy némely tudományos-történeti anyag nem tartozik az egyházhoz. Azzal az ürüggyel, hogy tiltott publikációkat találtak, a püspökség képviselőjének beleegyezésével hivatalosan is értesítették a belügyminisztérium illetékes szerveit. Ennek eredményeként kiszállt a helyszínre az egyházi ügyekkel foglalkozó iroda vezetője. Kiss Elek püspök jóváhagyásával mind a tiltott, mind pedig a tudományos anyagot az Állami Levéltárba helyezték letétbe. Előbbit a belügyminisztérium szervei, utóbbit pedig a levéltár dolgozói fogják átvizsgálni, és amennyiben kiderül, hogy ezek nem egyházi, vallásos anyagok, az Állami Levéltár kolozsvári részlegén maradnak letétben.

A Kelemen-hagyaték

Sebe Ferenc előadó-tanácsos december 13-án az Egyházi Képviselő Tanácsnak jelentette, hogy néhai Kelemen Lajostól és másoktól származott levéltári és könyvtári anyagot „megvizsgálás céljából” átadták az Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának, és csatolta az erről szóló román nyelvű jegyzőkönyvet és leltárt. A román jegyzőkönyv magyar fordítása:⁵⁹

Jegyzőkönyv, felvéve 1963. december 13-án.

Az Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságát az unitárius püspökség megbízottja arról értesítette, hogy a Kossuth Lajos 9. sz. alatti ingatlanban, az Unitárius Püspökséghez tartozó levéltárban nem unitárius jellegű dokumentumok és kiadványok vannak. Felkérték az Állami Levéltár Kolozsvári Igazgatóságát, hogy vizsgálja át ezeket, állapítsa meg eredetüket, illetve tartalmukat, hogy az Unitárius Püspöki Hivatal majd ennek megfelelően intézkedhessen.

⁵⁸ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 1. 229–230.

⁵⁹ Román nyelvű eredetije a MUEKGyLt. 1256/1963. december 13.

A felkérés nyomán helyszíni vizsgálatot tartottak, és egyebek mellett megállapították, hogy tiltott tartalmú dokumentumok vannak a levéltárban. Lásd a mellékelt vázlatos leltárban foglaltakat. Értesítették a belügyminisztérium kolozsvári szerveit, akik kiszálltak a helyszínre. A részletes vizsgálatok érdekében az unitárius püspök, dr. Kiss Elek, a kolozsvári Állami Levéltár vezetője, valamint a Belügyminisztérium kolozsvári igazgatóságának kiküldöttje, Murărețu Constantin közös beleegyezésével elhatározták, hogy a mellékelt leltárban szereplő levéltári anyagokat tüzetes átvizsgálásuk érdekében letétbe helyezik a Kolozsvári Állami Levéltárba. Az átvizsgálás után döntenek azok sorsáról.

A román nyelven készült jegyzőkönyv részét képezi a hozzácsatolt leltár:

A Kolozsvári Állami Levéltár részéről,

I. Mărcuș

A belügyminisztérium Kolozsvári Igazgatóságának részéről,

Murărețu Constantin százados

Az unitárius püspöki hivatal részéről,

Dr. Kiss Elek és Sebe Ferenc

Vázlatos leltár a Kolozsvári Unitárius Püspökség gondozásában levő levéltári anyagról

Kelemen Lajos tanár személyi levéltára

1. A redőnyös szekrényben (1,82 × 1,22 m) levő anyag

– Csomagok, számozásuk: 2-től 8-ig. Tartalmuk: személyes levelezés, kalendáriumok, etnográfiai jegyzetek és különböző személyekkel és intézményekkel folytatott levelezés kb. 1894–1954-ből.

– 183 mappa a hazai és külföldi levelezés, jegyzetes kalendáriumok, 1 negatív Ex Libris, kb. 1883–1962-ből.

– 84 csomag hazai és külföldi levelezés, kivonatok, jegyzetlapok, dolgozatok, tudományos előadások, személyi iratok, a család címere, egy 1663-ból származó dokumentum másolata a Magyar Országos Levéltárból (Budapest), Kelemen Lajossal kapcsolatos újságkivágások.

Összesen kb. 6,50 folyóméter.

2. Az 1. sz. polcon (1,38 × 1 m) levő anyag

– Az Erdélyi Múzeum[-Egyesület] és különféle kiadványai, évkönyvek, a pénzalap működési szabályzata (regulamente de funcționare a fondurilor financiare), kivonatok különféle kiadványokból (Mikó Imre: *Irányszemlék, Emlékkönyv, Magyar Nép, Koszorú* stb.)

– Ezen a polcon találtak egy mappát, amely a „Tízek” fasiszta szervezet öt névjegyzékét tartalmazta. Egy táblázatot a szervezet tanfolyamain résztvevőkről (10 oldal), egy, a szervezet vezetőjének, Benczédi Pálnak címzett értesítést és a

Magyar Megújulás Pártjának programját egy példányban. A Horthy család genealógiája (1 pld.), 12 db térkép Erdély és a Bánság megyéiről 1: 50.000 – 1: 1000.000 léptékkel. Az Akadémiáról származó levéltári anyag kb. 3 cm.

Összesen: kb. 1 folyóméter

3. Az elhunyt íróasztalában

– különféle újságcikkekből álló gyűjtemény, különféle periodikák gyűjteménye (*Hitel, Pásztortűz, Szébb Jövőt, Új Magyarország Évkönyve, Képes Vasárnap* stb.). Némely ezek közül tiltott irodalom.

4. A könyvespolcon (3 × 1,88 m)

– A Székely Oklevéltár több sorozata. Lázár László: *Mindenkinek, A kolozsvári Kaszinó története, Sematizmusok* (12. kötet), *Az Osztrák–Magyar Monarchia* (19. kötet), *Magyar országgyűlések jegyzőkönyve, szótárak, Kossuth Lajos iratai, A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1895, Kossuth Lajos iratai az emigrációból, különféle vallásos könyvek, a Hírnök folyóirat, Székely alkalmazottak újsága, reprodukciók gyűjteménye* stb.

– Ezen a polcon tiltott kiadványokat is találtak, pl.: *Szabadkőművesség, Társadalmi program* 20 db., a kolozsvári, szegedi, nagyváradai és budapesti szabadkőműves páholy kiadásában. *Erdély a magyar képviselőházban*, az Erdélyi Párt kiadása, Kolozsvár 1942, újságkivágások az *Új Magyarország, Magyar Nemzet, Ellenzék, Keleti Újság* és *Magyar Újságból*. Magyar... [a gépirat olvashatatlan], A király könyve, *Die Oesterreichischen Herrscher aus der Dynastie Habsburg Lotharingen von der Kaiserin Maria Theresia bis Kaiser Franz Josef I.*

5. A ládákban

1. láda nr. 1. (60 × 30 cm) – levelezés, negatívak, fotokópiák

2. == nr. 2. (58 × 37 cm) – levelezés, képeslap és fényképgyűjtemény, genealógiai dolgozatok, nyomtatványok.

3. == nr. 3. (32 × 85 cm) – levelezés (képeslapok)

4. == nr. 4. (68 × 40 cm) – levelezés, fotokópiák, nyomtatványok

5. == nr. 5. (86 × 40 cm) – levelezés, képeslapok, kalendáriumok

6. == nr. 6. (66 × 36 cm) – levelezés, képeslapok, fényképek, nyomtatványok

7. == nr. 7. (72 × 44 cm) – levelezés, fényképek, nyomtatványok, jegyzetek, tudományos dolgozatok másolatai.

8. == nr. 8. (72 × 44 cm) – az iparosok egyesületétől megőrzésre kapott anyagok

9. == nr. 9. (72 × 44 cm) – különböző személyek letétbe helyezett anyaga

10. ==/ nr. 10 (47 × 26 cm) – levelezés, fotóalbumok, monográfiák, negatívak
11. ==/ nr. 11 (23 × 19 cm) – levelezés
12. ==/ nr. 12 (81 × 44 cm) – különféle könyvek

I. A Dávid Ferenc Egylet anyaga

– kb. 15 iratcsomó

Aláírások.

Mărcaș Ioan, Murărețiu Constantin, Sebe Ferenc

Az unitárius levéltár egyéb titkai

A Securitatének arra is gondja volt, hogy a levéltárban lefolytatott akció nyomán különféle álhíreket terjesszenek Kolozsvárt.⁶⁰ 1964. január 8-án „Alexa” tartótisztjének jelentette, hogy Kovács Lajos, Erdő János és Szabó Árpád⁶¹ jelenlétében a püspök beszámolt arról, hogy többen érdeklődtek, igaz-e a hír, hogy Kelemen Lajos hagyatékát az Állami Levéltárba szállították. Amikor ezt megerősítette, a kérdező rögtön ezt felelte: Mizgan. Kovács Lajos szerint Mizgan⁶² meg akarta szerezni a könyveket, hogy eladja, és eligya a pénzt. „Alexa” szerint mindannyian egyetértettek abban, hogy Mizgan hozta a Securitatét a nyakukra. „Sabo Bela” is hasonlóan számol be január 31-én Pușcașu Ilie századosnak Debreczeni Lászlóval folytatott beszélgetéséről.⁶³ Debreczeni Csomóss Jánossal találkozott, aki elmondta, hogy nagy cirkusz volt az unitáriusoknál, Hoinărescu elment a levéltárba és megtalálta a Kelemen-hagyatékot. Mizgan jelenthette fel őket, ő tudott arról, hogy a hagyatékot az unitárius levéltárba szállították, bár ehhez elég volt a Kiss Elek prédikációja is.

Ezzel azonban nem ért véget az unitárius levéltárügy. 1965-ben újabb fordulat következett, ezúttal is „Alexa” volt az informátor.⁶⁴ Kiss Elek püspök és dr. Mikó Imre főgondnok a május 13-án tartott munkaülésein hosszasan tanácskoztak, és egyéb egyházi ügyek mellett a levéltárról is tárgyaltak. Mikó Imre részt kért az egyházi munkában, szerette volna rendezni és a tudományos kutatás szá-

⁶⁰ ACNSAS (Fond Reșea) Dosar personal al agentului [a név kikaparva, de feltételezhetően ADALBERT] R. 301671. 105.

⁶¹ (1935–2010) 1963-ban püspöki titkárként alkalmazták, később teológiai tanár, 1996–2008 között unitárius püspök.

⁶² Mizgan Ioan tanár, Kelemen Lajos veje.

⁶³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 338.

⁶⁴ ACNSAS (Fond Reșea) R. 301671. 105.

mára elérhetővé tenni a könyvtárat és levéltárat. A cél megvalósításáért összeült az elnökség, szemügyre vették a levéltárat, majd megállapították a legsürgősebb tennivalókat. A tanácskozás során Erdő felhívta a püspök figyelmét arra, hogy a levéltár a belügyminisztérium felügyelete alá tartozik, ezért az ott dolgozó tisztviselő állása külön jóváhagyást igényel. Szathmáry jogtanácsos megjegyezte, hogy az alagsorban is van egy helyiség, de hogy ott milyen természetű levéltári anyagot tárolnak, azt nem tudja senki, talán az a levéltár legértékesebb része.

A Securitate nem tudott az alagsori levéltárról, „Alexa” Onac századosnak tett jelentése indította el az újabb purifikációs lavinát. Az 1963-ban alkalmazott módszer szerint jártak el 1965-ben is, és az Állami Levéltár, illetve Hoinărescu Țepeș bevonásával előkészítették a régi-új forgatókönyvet. Dumitrașcu Ion alezredes Mikó Imre figyeltetését szorgalmazta, nehogy az anyagokat külföldre csempésszék. Pușcașu őrnagy utasítása értelmében felvették a kapcsolatot az Állami Levéltárral, Hoinărescuval és a püspökkel. Az alagsori levéltárat azonban nem volt egyszerű megközelíteni, mert csak egy pincelakáson keresztül lehetett oda bejutni, az albérlő pedig éppen el volt utazva, ezért ideiglenesen elnapolták a kutakodást. Időközben a püspök is elutazott nyári pihenőszabadságára, de levelet írt Sebe Ferenc tanácsosnak, és meghagyta, hogy járjanak el ebben a kényes kérdésben.⁶⁵ „Alexa” július 27-én jelentett tartótisztjének, és ismertette a püspök levelét. „Nem értem az egész levéltár ügyet. Mindenki tudta, hogy a néhai Kelemen Lajos nem csak az egyetem, hanem az egyház levéltárnoka is volt. Ő foglalkozott ezzel a kérdéssel, aztán az egyház arra ébredt, hogy a levéltár anyaga nincs rendezve, így nem is tudhattuk, milyen anyag van ott. Arról sem tudtam semmit, hogy Kelemen Lajos a bombázások idején milyen anyagot menekített ide. Nem értem, mit jelent az idegen anyag (material strain). Nem tudom, milyen természetű ellenőrzést akarnak. Végtelenül sajnálom, hogy Erdő, aki nagy lendülettel hozzáfogott a rendezéshez, egyébbel is kellett foglalkozzon, és ezt az Augiász istállót nem tudta kitakarítani. Remélem, a dolgok rendeződnek. Jóhiszemű ember vagyok, azt kell javasoljam, hogy nélkülem végezzék el az ellenőrzést, mert én ebben nem tudok segíteni. A kulcs nem volt és nincs nálam. Úgy emlékszem, oda csak egy később kialakított lakáson át lehet bejutni. Csifó többet tudott erről. Nagyon szeretném, ha ezt a problémát az állam és az egyház megelégedésére elrendezhetnék...”⁶⁶

Augusztus 2-án Sebe Ferenc szólt a püspöknek, hogy hazaérkezett az alagsori lakás bérlője, és értesíteni kell erről a hatóságokat, hogy elszállítsák a Kele-

⁶⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 3. 530.

⁶⁶ Uo. A levél magyar eredetijét nem láttam, a román szöveget lefordítottam.

men-hagyaték még itt levő két ládáját. Sebe ezt követően átváltozott „Alexává”, és mindezt jelentette Onacnak is.⁶⁷ 1965 augusztusában kiszállt az illetékes hatóság, és elkobozta az ún. egyházidegen anyagot. A püspök szomorú volt, főleg amiatt, hogy egyházi jellegű anyagot vittek el, megérzése szerint valakik le akarták járattani az egyházat az 1968-as ünnepségsorozat előtt a Vüh igazgatója előtt.

Kiss Elek megpróbálkozott az egyházi anyag visszaszerzésével, „Alexa” jelentéseiből kiderül,⁶⁸ hogy Dumitru Dogarunak a Vüh igazgatójának többször is panaszkodott, hogy Hoinărescu a fejére hozta a Securitatét, és levéltári anyagot vittek el az unitárius püspökségről. Valószínűleg ezzel függ össze a Vüh 1967. január 30-án telefonon adott rendelkezése, amelynek értelmében az Állami Levéltárból csak előzetes jóváhagyással hozható vissza bármilyen anyag. A püspök utasította Sebe Ferencet, hogy fogalmazzon meg egy kérést, és kérjék Dogaru közbenjárását. A kérés elkészült, de a püspöknek nem tetszett, mert a szerző belefoglalta azt, hogy az anyagot az egyház kérésére szállították el. A Vüh úgy tett, mintha intézkednének az ügyben, pontosításokat kértek, de mindez látszat volt csupán. A Securitate természetesen értesítette a Vallásügyi Hivatalt, külön figyelmeztetve az illetékeseket, hogy ne teljesítsék a püspök kéréseit.

1968. október 23-án Kiss Elek Bukarestbe utazott Kovács Lajos, Szathmáry János és Sebe kíséretében, és kihallgatást kért a Vallásügyi Hivatal főtitkárától – derül ki „Alexa” október 29-én adott jelentéséből.⁶⁹ A püspök kérései között szerepelt Erdő János visszahelyeztetése a teológiai intézetbe rendes tanári minőségben és az 1963-ban és 1965-ben elszállított anyag visszaszolgáltatása. Kérését meghallgatták, a főtitkár megígérte, hogy közbenjár, de valójában nem tett semmit. Erdőt csak óraadóként alkalmazták, és a levéltár ügyében sem történt előrelépés.

Összegzés, kitekintés az 1970-es évekre

Kiss Elek megpróbálta az elvitt egyházi levéltár visszaszerzését, de nem járt sikerrel, az 1968-as ünnepségekre való készülés és a Vallásügyi Hivataltól kapott üres ígéretés elaltatta az ügyet. A '68-as ünnepségek után pedig a püspököt leginkább a teológiai oktatás jövője foglalkoztatta, és mindent megpróbált, hogy a börtönviselt teológiai tanárok visszakerüljenek korábbi állásukba. A Kelemen Lajos hagyatékaként ismert több, mint huszonöt folyóméternyi anyagból soha

⁶⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 3. 524.

⁶⁸ Uo. 310.

⁶⁹ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235725 vol. 4. 80–81.

nem szolgáltatottak vissza semmit, és nincs tudomásunk arról, hogy Kiss Elek halála után az egyház vezetői egyáltalán szóba hozták volna a kérdést.

Az 1963-ban elvitt Kelemen Lajos-hagyatékából 1964-ben néhány könyvet visszakapott az egyház, de Sebe Ferenc Egyházi Képviselő Tanácsnak tett jelentéséből nem derül ki, pontosan milyen „vallásos és egyházi vonatkozású könyvek” kerültek vissza egyházi tulajdonba.⁷⁰ Az 1965-ben elvitt anyagot nem ismerjük, csak sejtjük, hogy a leltárban szereplő tételek az első, illetve a második világháború idején kerültek Kelemen Lajos közbenjárásával, értékmentés és megőrzés céljából az unitárius levéltárba. A mintegy 15 folyómétert kitevő, Kolozsvár levéltára 1780–1918 címszó alatt regisztrált tétel valószínűleg az impériumváltáskor került az alagsori levéltárba. Ma már aligha deríthető ki, mit is tartalmaztak pontosan Kovács Dénes, Simén Dániel vagy éppen Kelemen Lajos ládái. Az Aranyosszékre, Kolozsvárra, Maros- és Udvarhelyszékre vonatkozó anyagról sincsenek részletes információink, és a leltár sem igazít el ebben a kérdésben. Talán még ki lehetne deríteni, mi is rejlik a lakonikus rövidségű címek mögött: Bethlen Miklós önéletrajzi feljegyzései, a Mikó, a Komjátszegi és Pákey család iratai, a gazdag 1848–49-es anyag, az ún. cirill betűs 17–19. sz. anyag. Bodor Andrásnak Kelemen Lajos temetésén elhangzott kérdése fájdalmasan aktuális: „Mi volna ma az Akadémia Történeti Levéltára Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő tevékenysége nélkül?” De a kérdést másként is fel lehet tenni: „Mi volna ma a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő hagyatékának birtokában?!”

FÜGGELÉK

Inventarul materialelor aflate in custodia episcopiei unitariene cluj predate arhivelor statului cluj. [Kolozsvár, 1965. augusztus. Az Unitárius Püspökségen őrzött és az Állami Levéltárnak átadott dokumentumok jegyzéke. Román eredetiből fordította K. S.]

⁷⁰ Sebe Ferenc jelentette az EKT-nak, hogy „az állami levéltárban két ottani tisztviselő segítségével kiválogatták a Kelemen Lajos-féle levéltári és könyvtári anyagból a vallásos és egyházi vonatkozású könyveket és azokat haza is szállították és a könyvtárba elhelyezték. Előadó egyben jelenti azt is, hogy a levéltári anyag átvizsgálása és szétosztása is folyamatban van, s az Állami Levéltár igazgatójának ígérete szerint hamarosan befejezik.” Kolozsvár 1964. április 1. MUEKGYLt 1256/963. Levéltár.

1. Jogi iratok – Miklósvárszék (1821)
2. Kolozsvár városára vonatkozó dokumentumok, 19. század
3. A szappanfőző és gyertyaöntő céhre vonatkozó dokumentumok – 17–19. század
4. Jogi iratok (Mikó) – 19. sz.
5. Különféle térképek
6. Különféle térképek
7. Franciaország földrajzi és politikai térképe
8. Dokumentumok – 17–18. sz.
9. Dokumentumok – 19. sz.
10. Különféle dokumentumok (Mikó és Kolozsvár) – 19. sz.
11. Határozatok, utasítások, kegyelmi kérvények, 1848-as proklamációk és dokumentumok fotokópiái
12. Cirill betűs dokumentumok a 17–19. századból
13. Dokumentumok – 19. sz., egy szemtanú 1848–49-es jegyzetei
14. Császári törvények és dekrétumok, 18. sz. és dokumentumok fotokópiái
15. A Komjászegi család jogi iratai
16. Dokumentumok – 19. sz.
17. Dokumentumok – 17–18. sz.
18. A Sepsiszentgyörgyi [Székely] Múzeumból származó dokumentumok – 17–19. sz.
19. Dokumentumok a 19. századból és Kolozsvárra vonatkozó anyagok 1942-ből
20. Dokumentumok – 18–19. sz.
21. Jogi iratok, Kolozsvár – 19. sz.
22. Bethlen Miklós gróf önéletrajzi jegyzetei
23. Oklevelek, kiváltságlevelek és tervrajzok – Pákey Lajos
24. Aranyosszéki dokumentumok – 16–19. sz.
25. Kolozsvár levéltára 1790–1918 (hiányos) kb. 15 folyóméter
26. Kolozsvár levéltára, regiszterek, indexek 1805–1875. 41 db.
27. Kovács Dénes ládája (dokumentumok, kiváltságlevelek, urbáriumok)
28. Dokumentumok, Udvarhelyszék és Kolozsvár – 17–18. sz.
29. Aranyosszéki dokumentumok – 17–19. sz.
30. Unitárius családok iratai
31. Pákey Lajos ládája, üvegre készített tervrajzok negatívjai
32. Simén Domokos ládája
33. Az 1848–49-es szabadságharcot illető dokumentumok – Knöppfler
34. Kolozsvár fotóalbuma

35. Maros- és Aranyosszéki dokumentumok – 16–17. sz.
36. Az unitárius gimnázium iratai – 1940–1945.
37. Kelemen Lajosládája – magyar és világirodalom
38. Kelemen Lajosládája – személyes levelezés

Publikációk

1. Raportu lui Avram Iancu prefectu alu unei legiuni romanesci. Despre faptele osteri poprana care a statu sub comand'a lui pe timpulu resboiului civile din Transilvania in anii 1848–49.
2. Reminiscentę din resbelului româno-rusu-turcu al anului 1877 și rolul societății „Cruces roșie” în timp de pace și resbel, de dr. Ludovic Fialla
3. Heraklides Basilikos Jakab (Despot Voda) moldvai fejedelem és a magyarok – Szentmártoni Kálmán.
4. Kolozs megye kialakulása – Balázs Éva, 1939.
5. A magyar korona országainak helységnévtára – dr. Jekelfalussy József, 1892, 2. db.
6. A magyar Szent Korona országainak helységnévtára, 1907.
7. Biblioteca Universității din Cluj – I. Mușlea
8. Székely oklevéltár 7. kötet, 1696–1750, 3. db.
9. A *Szabad-szó*, *Fővárosi Lapok* és *Egyetértés* 1894-es számai Kossuth Lajos haláláról.
10. Plakátok 1944-ből a bombatámadások áldozatainak megsegítésére
11. Báró Bánffy Jánosné Wesselényi bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről – Kelemen Lajos
12. *Közgazdasági Közlemények*, 1901–1904.
13. *Erdély történelme*, 1859, 1860, 1863, 1866.
14. Magyar történeti életrajzok
15. Történelmi tár
16. Genealógiai füzetek
17. Megokolás az EMKE új munkatervéhez és alapszabályainak módosításához (1913.)

P. h.

Átadók

Dr. Kovács Lajos

Dr. Mikó Imre

Sebe Francisc

Átvevők

Matei Alexandru

Kiss Andrei

Dr. Bodor András Kelemen Lajos sírjánál mondott beszéde

[A szövegben áthúzott részeket az átíráskor jeleztük, az utólag betoldott szavakat kurziváltuk. A gépelt szöveget Erdő János őrizte meg, talán a *Keresztény Magvetőnek* szánta, egy vegyes tartalmú, K. M. jelzetű iratcsomóban, néhány már publikált tanulmány mellett találtam meg az Unitárius Egyház Nagykönyvtárában.]

Mint a sziklaormon álló magános faóriás, mely mellől az idő már letarolta a kortársakat, úgy élt körünkben az utóbbi években Kelemen Lajos. A kérlelhetetlen halál most ledöntötte régi történész-nemzedék utolsó, nagy képviselőjét is, és mi végtisztességtételre gyűltünk össze az őt befogadó sírhoz. Kelemen Lajostól, a történéstől búcsúzom egykori barátai, tanítványai, munkatársai és tisztelői nevében.

Nyolcvanhat esztendő életút és hatvanhat esztendő irodalmi munkásság önmagában is rendkívüli dolognak számít az emberi életben. Pusztán e számok is sejtethetnek valamit annak a tudományos-szellemi örökségnek nem mindennapi méretei felől, amelyet Kelemen Lajos hagyott reánk. Azonban egyedül ezzel mégsem indokolható az a rendkívüli megilletődés és fájdalom, amelyet mindnyájan érzünk most, amikor Kelemen Lajostól végső búcsút veszünk.

Az alatt a nyolcvanhat esztendő alatt, amíg Kelemen Lajos élt és dolgozott, nagyobb fordult a világ és többet fejlődtek a tudományok, mint korábban évszázadok alatt. Az ő élete átfogta azt az egész korszakot, amelyben – ~~egyebek mellett~~ – a modern *polgári* történettudomány is megszületett. Az erdélyi történetírás ~~történetének~~ a fejlődésének ezen korszakán a ugyan már túljutott, ~~számkra azonban~~ szimbolikusan Kelemen Lajos halála zárja le azt végérvényesen. Visszatekintve e korszakra, megállapíthatjuk: 1. hogy magyar részről Kelemen Lajos lankadatlan munkában eltöltött hosszú élete volt a legfontosabb hozzájárulás Erdélyben a korszerű történetkutatás feltételeinek létrehozásában; 2. hogy életművének, személyiségének építő hatása túlnyúlik az ő munkásságát magába foglaló polgári történetíráson. ~~és bizonyos mértékben a mai kutatásnak.~~ Ezért érezhették Kelemen Lajost a fiatalabb, sőt a legfiatalabb historikus nemzedék is a magukénak, és ezért annyira eleven a hiányérzet, mely elvesztése nyomán támadt szívünkben.

Akik közelebbről ismerték Kelemen Lajos puritán egyéniségét, jól tudják, hogy mi sem állott tőle távolabb, mint *valaha is* önmagának igényelni a magyar nyelvű történetkutatás és a fiatal nemzedék tudományos nevelésének irányítását. Ehhez sohasem is voltak megadva neki az intézményes, hivatalos keretek. Ennek ellenére ma már megállapítható, hogy szerény félrevonultságban végzett, lelkes munkájával, egyéni példaadásával, személyiségének erejével – öntudatlanul is – mindenki másnál igen nagyobb hatást gyakorolt az utolsó félszáz év magyar nyelvű társadalom történelemtudományaira, a fiatal nemzedékek érdeklődésének alakulására. Állandó és közvetlen kapcsolatban élve a történeti forrásanyaggal, szinte ösztönösen felismerte, hogy szaktudománya területén milyen pontokon kell utat törni a továbbhaladáshoz. Úttöréseivel aztán – akarva, nem akarva – irányítójává vált magának a fejlődésnek is. Műveltsége még rokon volt a régi polyhisztorok encyclopédikus tudásával. Érdeklődésének éppen ez a széles skálája tette lehetővé, hogy szűkebb értelemben vett szakján kívül a társadalom más tudományok szélesebb körében is termékeny indításokat adhasson a fiataloknak. Súlyát szellemi életünkben, erőinek és egyéniségének rendkívüliségét, emberi nagyságát éppen ez a hivatalos formákat és kereteket nélkülöző, de mégis általános elismert, spontán módon kialakult központi szerep bizonyítja legbeszédesebben.

Kelemen Lajos azáltal vált az erdélyi magyar történetkutatás *terén* irányítójává, hogy mindenkinek szolgálni kívánt, aki a múlt iránt érdeklődött. Segítségére, a bámulatós memóriájában felhalmozott óriási ismeretanyagra társadalmi és nemzetiségi különbség nélkül mindenki számíthatott, aki kérdésével hozzá fordult. Aligha van az elmúlt félszázad erdélyi történetkutatásának olyan jelentősebb alkotása, amelyik ne köszönhetne valamit Kelemen Lajos szinte példa nélküli önzetlen segítőkészségének.

Kelemen Lajos számára a történetkutatás magát az életet jelentette. A szó legszorosabb értelmében benne élt Erdély és ezen belül különösképpen is szeretett városa, Kolozsvár, történetében. Neki teljes emberségükben, erényeikkel és hibáikkal együtt bizalmasan személyes ismerősei voltak Erdély és Kolozsvár múltjának szereplői. A nagyok és kicsinyek, a nevesek és a névtelenek, a tragikus és derűs esetek szereplői egyaránt. De nem csupán az egykori élő személyek árnyai emlékei lengték őt körül munkaasztalánál, hanem eleven ismerősökként éltek lelkében a városok és falvak, utcák, terek, házak, műemlékek, tájak is. Kelemen Lajos valósággal együtt élt a múlttal. Ezért is tudta azt írásaiban és előadásaiban olyan elhitető erővel új életre keltetni. Ugyanez a belső átélés képesítette őt arra, hogy másokban is, minél szélesebb rétegekben, felkeltse a múlt iránti érdeklődést. A megbecsült szaktudós, az akadémikus, a tanítómester alakja már

csak szűk körben fog élni akkor, amikor még nemzedékeken át eleven lesz Kolozsvárt annak a Kelemen Lajosnak az emlékezete, aki csillogó szemű gyermek-sereg vagy érdeklődő fiatalok gyűrűjében állva éppen e város köveit szólaltatja meg.

Kelemen Lajost sokan érezték magukénak, mert korán elvesztett szerettei helyett az erdélyi történelem munkásaiból formált magának különös, nagy családost. Magukénak tartották őt a román és a szász kutatók is, amint ezt kifejezésre is juttatták a nyolcvanadik születésnapja alkalmából kiadott emlékkönyvben. E kiadványból bárki felmérheti azt az örökséget, amelyet Kelemen Lajos a hazai történetírás művelőire hagyott nemzetiségre való különbség nélkül. Az ő munkásságának teljes jelentőségét azonban nem lehet egyedül bibliográfiai adatokkal lemérni. Az ő-Kelemen Lajos öröksége hatás és indítás formájában jelen van és még sokáig jelen lesz az élő emberekben: a mai kutatókban és a történetkedvelők tömegében; de jelen van és *mindenkor* jelen lesz felbecsülhetetlen kulturális értékek alakjában azokban az intézményekben is, amelyekért egész életében dolgozott. *Milyen sokkal gazdagította volna ma az Akadémia Történeti Levéltárát Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő tevékenysége, nélkül. Mert hiszen ő fejlesztette azt a középkori hazai történet talán leggazdagabb forrásgyűjteményévé. De mennyi minden értékkel lenne gyarapította szegényebb az Egyetemi Könyvtárat, vagy a Régészeti Múzeumot ha Kelemen Lajos nem élt volna?* Mennyi műtárgyat és műemléket sirathatna ma szépen fejlődő műemlékvédelmünk, ha érdekükben évtizedekkel korábban nem lépett volna közbe Kelemen Lajos? Hol tartanának arhivisztikánk, vagy művészettörténetünk mai munkásai az ő megbízható előtanulmányai nélkül? Sokoldalú tehát az ő öröksége. És felette már nincsen hatalma e sírgödörnek, mert az közkincsévé vált tudományosságunknak.

Amikor a vihar a havas magános faóriását földre dönti, szétporladó törzséből buján sarjadzó fiatal fenyőcsemeték születnek, melyeket a sziklás talajon hosszú időn át maga a nagy halott táplál és oltalmaz. Hasonlóképpen állunk Kelemen Lajossal is. Tudományos és szellemi hagyatéka még sokáig táplálója és elősegítője marad az erdélyi történetkutatásnak. Csak mi, kik ismertük, szeretjük és tiszteltük őt, mi lettünk szegényebbek egy igaz emberrel. Ha jellegzetes szálfalakja, szeretett vonásai el is tűntek körünkből, *búcsúzva most tőle*, emberiségét, tisztaságát, az igazság megismerése utáni olthatatlan szomját és készségét a szolgálatra örökösökként kívánjuk megőrizni saját tudományos munkánkban.